

Continuïteit in soorten

V. Mamadouh en H. van der Wusten

1. Inleiding

Wat gebeurde er op de kaart bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1998? Voor 1994 constateerden wij dat de grote veranderingen (het verlies van het CDA, de grote winst van VVD en D66 alsook de groei van kleinere partijen zoals de ouderenpartijen, SP, RPF en CD) geen radicale verschuivingen op de electorale kaart van Nederland teweeg brachten.¹ Dit bleek uit een factoranalyse uitgevoerd op alle Tweede-Kamerverkiezingen sinds 1888 waarvoor Nederland in 29 gebieden verdeeld was en kiezers op basis van hun stemgedrag in vier stromingen ingedeeld: liberalen, socialisten, confessionelen en 'outsiders' (inclusief niet-stemmers). Deze analyse is om technische redenen niet herhaald voor de verkiezingen van 1998.² De continuïteit zal hier op gemeentelijk niveau en in de regel per partij worden bepaald. In het algemeen worden de op die manier gemeten patronen vergeleken met de voorgaande verkiezingen opnieuw getrouwelijk gereproduceerd (een eerste overzicht is hieronder in tabel 2 opgenomen), maar er zijn als steeds uitzonderingen. Wij zullen de verschillende kaarten steeds lezen in het licht van de geschiedenis der Nederlandse verkiezingen. Binnen dit raamwerk worden in deze beschouwing de voornaamste trekken van de huidige verkiezingsgeografie inclusief de bij deze gelegenheid opgetreden verschuivingen op de electorale kaart, aangegeven.

De inhoud van dit artikel is als volgt. Na enkele technische kanttekeningen in paragraaf 2 komt in paragraaf 3 de opkomst aan de orde. Vervolgens wordt de veranderende geografie van de aanhang van de afzonderlijke partijen in paragraaf 4 in beschouwing genomen. Gezien de landelijke uitslag in mei 1998 is het met name interessant aandacht te schenken aan het geografisch patroon van het verdere verlies van het CDA, van de terugval van D66 na de winst van 1994, de groei van GroenLinks en de SP, de neergang van de ouderenpartijen en natuurlijk van de ondergang van extreem-rechts. In paragraaf 5 wordt een algemeen beeld van de veranderlijkheid van het electoraat per gemeente geschetst. Daarvoor wordt bepaald het percentage van de kiezers dat van mening moet zijn veranderd tussen twee verkiezingen om de verschillende uitslagen mogelijk te maken. Dit is dus de meest conservatieve inschatting van verander-

lijkheid: in werkelijkheid hebben veel meer kiezers anders gestemd. Wij zijn hierbij op zoek naar verschillen tussen de twee meest recente, elkaar opvolgende paren van verkiezingen (1994 ten opzichte van 1989, en 1998 ten opzichte van 1994). Paragraaf 6 ten slotte bevat de conclusies.

2. Technische verantwoording en kanttekeningen

Allereerst zijn enkele opmerkingen nodig over de kaarten die in dit artikel worden besproken. Alle kaarten zijn gebaseerd op gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over de verkiezingsuitslagen voor alle Nederlandse gemeenten. Als gevolg van gemeentelijke herindelingen neemt hun aantal af. Per 1 januari 1998 waren er 548 gemeenten, tegen 636 in 1994 en 702 in 1989 - een afname van ruim 20% in ruim negen jaar. De uitslagen voor eerdere verkiezingen zijn indien nodig bewerkt: bij gemeentelijke herindelingen worden stemmen overeenkomstig de bevolking aan de nieuwe gemeenten toebedeeld.³ Omdat het in werkelijkheid onwaarschijnlijk is dat de opkomst en partijvoorkeuren in verschillende delen van een gemeente gelijk zijn, produceren deze omrekeningen een zekere ruis ten koste van de betrouwbaarheid van oudere gegevens.

De 548 Nederlandse gemeenten zijn van zeer verschillende grootte: de kleinste (het waddeneiland Schiermonnikoog) telt 805 kiesgerechtigden (gevolgd door Ameland en Rozendaal in Gelderland, beide onder de duizend kiezers); de grootste (Amsterdam) is goed voor ruim een half miljoen kiesgerechtigden. Dertien andere gemeenten tellen honderdduizend kiezers of meer, namelijk: Rotterdam en Den Haag in Zuid-Holland; Haarlem en Zaanadam in Noord-Holland; de gemeente Utrecht; Breda, Tilburg en Eindhoven in Noord-Brabant; Apeldoorn, Arnhem en Nijmegen in Gelderland; Enschede in Overijssel; en de gemeente Groningen.⁴

De gemeenten zijn echter onze onderzoekseenheden en zij tellen bij berekeningen alle even zwaar. Omdat kiezers in kleine plattelandsgemeenten vaak een ander kiesgedrag vertonen dan kiezers in grote, stedelijke gemeenten wat betreft opkomst en partijvoorkeur, is in tabel 1 naast het gemiddelde, de standaarddeviatie en de minimum- en maximumscores van de verzameling gemeenten, ook de landelijke uitslag opgenomen.⁵

Kaarten worden gebruikt om drie typen gegevens inzichtelijk te maken. Allereerst is het mogelijk de aanhang van een partij te karteren; die is hier uitgedrukt als het percentage van de kiesgerechtigden (en dus niet van de opgekomen kiezers). In dit geval worden, tenzij anders vermeld, de kwintielen gebruikt voor de indeling in klassen. Dit wil zeggen dat gemeenten worden ingedeeld in vijf klassen van gelijke omvang. Voordeel van deze methode is dat de kaarten goed met elkaar vergelijkbaar zijn. Bovendien garandeert deze verdeling een kaart met contrast omdat de verschillende arceringen in dezelfde mate worden gebruikt, hoewel door verschillen in de oppervlakte van de ge-

meenten sommige kaarten 'donkerder' zijn dan andere.⁶ Nadeel is echter dat hierbij geen rekening wordt gehouden met de verdeling van de gemeenten: de hoogste klasse bestaat altijd uit de 110 gemeenten (20% van de 548) die het hoogst scoren, ongeacht of deze gemeenten nauwelijks iets hoger scoren dan gemiddeld of dat er sprake is van uitschieters.⁷

Naast de hoogte van de steun voor een partij is verandering in de tijd van belang. Voor dit doel worden er enkelvoudige regressieanalyses uitgevoerd waarin de uitslag in de voorafgaande verkiezing gebruikt wordt om de uitslag van de volgende verkiezingen te voorspellen. Op gemeentelijk niveau is deze voorspelling voor de gevestigde partijen erg goed (zie tabel 2). De (gestandaardiseerde) residuen van de regressieanalyses zijn in kaart gebracht. Residuen geven aan hoe de uitslag in een gemeente van de algemene (lineaire) trend afwijkt. Een positief residu wijst op een hogere score dan voorspeld, een negatieve residu op een lagere. Voor het in kaart brengen van de residuen worden het gemiddelde (0) en de standaarddeviatie (-1 of 1) als klassengrenzen gebruikt.

Ten slotte zal de totale veranderlijkheid van het electoraat in kaart worden gebracht waarbij het verschil tussen de uitslagen van elkaar opvolgende verkiezingen als een simpele aftreksom wordt berekend (zie paragraaf 5).

3. De opkomst

Om de opkomst te meten is hier gebruikt gemaakt van het aantal geldige stemmen.⁸ Hoewel het aantal kiesgerechtigden tussen de twee verkiezingen met driehonderdduizend toenam, was het aantal geldige stemmen aanzienlijk lager in 1998 vergeleken met 1994 (zie tabel 1). De opkomst zakte van 80% in 1989 naar 78% in 1994 en 73% in 1998.⁹ Het gemiddelde van de gemeenten viel hoger uit omdat er in kleinere gemeenten meer gestemd wordt dan in grotere, maar zakte ook van 84% in 1989 naar 82% in 1994 en 77% in 1998. De verscheidenheid tussen de gemeenten is nagenoeg stabiel.

Zoals altijd is de opkomst op de waddeneilanden (Schiermonnikoog, Vlieland, Ameland en Terschelling) boven de 100%; dankzij de toeristen zijn er meer geldige stemmen dan kiesgerechtigden op de eilanden. Toch is dat overschot veel kleiner geworden: de opkomst was nog 137% in 1989 op Schiermonnikoog, het is 'maar' 115% in 1998. Ook in andere recreatiegebieden is de opkomst vermoedelijk door de deelname van toeristen hoger uitgevallen. De laagste opkomst vond men in 1989 in Zevenbergen (NB) met 70%, gevolgd door Roermond en Venlo (L), en de drie grote steden Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. In 1994 en in 1998 was de laagste opkomst te vinden in Rucphen (NB) met 57%, in 1998 gevolgd door Kerkrade (L) en Rotterdam (ZH).

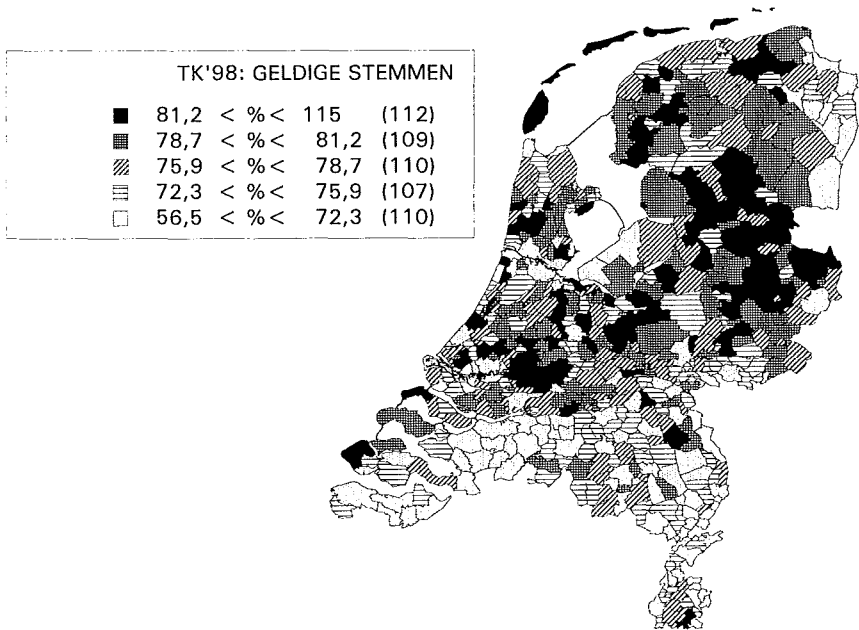
Tabel 1. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 (N=548 gemeenten)

	jaar	totaal absoluut	totaal %	gem. %	st.dev. %	min. %	max. %
kiesgerechtigden	1998 1994 1989	11.735.599 11.435.510 11.087.494					
geldige stemmen	1998 1994 1989	8.591.710 8.965.865 8.873.476	73.21 78.40 80.03	77.05 81.66 83.87	6.00 5.22 5.88	57 66 70	115 120 137
CDA	1998 1994 1989	1.579.293 1.993.415 3.133.427	13.46 17.43 28.26	17.18 21.82 34.37	6.89 7.66 10.62	3 3 5	53 55 75
PvdA	1998 1994 1989	2.491.303 2.151.270 2.832.418	21.23 18.81 25.55	21.14 18.13 23.39	4.73 5.55 8.09	1 1 1	37 39 57
VVD	1998 1994 1989	2.117.932 1.786.731 1.290.066	18.05 15.62 11.64	19.31 16.77 12.41	6.01 5.89 5.36	2 2 1	44 41 34
D66	1998 1994 1989	771.797 1.388.705 700.316	6.58 12.14 6.32	6.06 11.45 5.77	2.19 2.61 1.95	0 0 0	14 20 14
GroenLinks	1998 1994 1989	624.747 310.552 361.219	5.32 2.72 3.26	4.37 1.98 2.51	1.56 1.05 1.21	0 0 0	13 9 11
SP	1998 1994 1989	303.493 118.750 38.854	2.59 1.04 .35	2.07 .67 .22	1.29 .92 .56	0 0 0	15 10 8
CD	1998 1994 1989	52.174 220.492 81.326	.44 1.93 .73	.41 1.63 .42	.25 .70 .31	0 0 0	2 6 2
SGP	1998 1994 1989	153.515 154.996 165.720	1.31 1.36 1.49	1.93 1.98 2.17	4.35 4.35 4.67	0 0 0	29 30 32
GPV	1998 1994 1989	108.555 118.838 109.303	.93 1.04 .99	1.04 1.17 1.12	2.00 2.04 1.98	0 0 0	25 25 25
RPF	1998 1994 1989	174.380 159.459 85.037	1.49 1.39 .77	1.80 1.67 .93	2.56 2.40 1.39	0 0 0	20 17 13
AOV/Unie 55+ AOV Ouderen Unie 55+	1998 1994 1989	45.951 326.030 78.047	.39 2.85 .68	.35 2.55 .62	.24 1.10 .32	0 1 0	3 10 3

De kaart van de opkomst waarop gemeenten in kwintielen zijn ingedeeld is makkelijk te beschrijven (zie kaart 1). De opkomst is laag onder de grote rivieren en in de grotere steden. Tot de hoogste klasse behoren vele gemeenten in Friesland, ten noorden van de stad Groningen, in Overijssel en in midden-Nederland. Dit is ongeveer hetzelfde patroon als dat op de kaarten voor 1989 en 1994, zij het dat in 1989 de scheiding tussen noord en zuid nog scherper was, toen nagenoeg alle gemeenten in Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel tot de twee hoogste klassen behoorden. Behalve de traditioneel hoge opkomst in het Noorden lijkt er ook sprake van extra stemmen in de orthodox-protestantse band van noordoost naar zuidwest, die daarmee gedeeltelijk samenvalt.

Er is veel continuïteit in het geografisch patroon. De correlatiecoëfficiënt tussen de opkomst in 1994 en in 1998 is op gemeentelijk niveau extreem hoog (.967), nog hoger dan tussen de twee voorafgaande verkiezingen (.927) (zie tabel 2). In een enkelvoudige regressieanalyse verklaart de opkomst in 1994 94% van de variantie in opkomst in 1998 maar de kaart van de residuen is niet eenduidig te interpreteren. De opkomst is veel hoger dan voorspeld in Genemuiden (O), Rozendaal (Gl), Abcoude (U) en Hardinxveld-Giessendam (ZH). Protestants plichtsbesef en goede manieren in de suburbane woonoorden voor de beter gesitueerden mitigeren kennelijk de algemene tendens tot minder stemmen.

Kaart 1. Percentage geldige stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

De opkomst is veel lager dan voorspeld op Vlieland (F), in Renkum (Gl) en in Vaals (L), op Schiermonnikoog (F), in Reiderland (G) en Heerewaarden (Gl). Vermoedelijk gaat dit vaak om gemeenten die in de regel veel toeristen trekken. In 1998 werden de schoolvakanties echter verschoven zodat men niet vanwege buitenlandse reizen zou verzuimen te stemmen. Deze maatregel, bedoeld om een algemene terugval van de opkomst te bestrijden, heeft in deze gemeenten vermoedelijk juist een daling in participatie veroorzaakt.

Tabel 2. De samenhang tussen uitslagen voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998 voor de Nederlandse gemeenten (correlatie-coëfficiënt r)

	1994-1998	1989-1994	1989-1998
geldige stemmen	.967	.927	.895
CDA	.959	.964	.881
PvdA	.943	.961	.898
VVD	.973	.949	.905
D66	.817	.834	.912
GroenLinks	.927	.905	.872
SP	.875	.867	.773
CD ¹	.598	.594	.256
AOV ²	.471		
Unie 55+ ²	.319		
RPF	.980	.963	.935
SGP	.998	.997	.994
GPV	.995	.995	.994
Paars	.956	.896	.776

¹ De samenhang tussen het ruimtelijk patroon van CP'86 in 1994 en de CD in 1989 en in 1998 is gering en matig (.210 respectievelijk .570).

² Betreft de samenhang tussen de aanhang voor de gezamenlijke lijst AOV/-Unie55+ in 1998. De samenhang tussen het ruimtelijk patroon van de twee ouderenpartijen in 1994 AOV en Unie55+ is gering: .288.

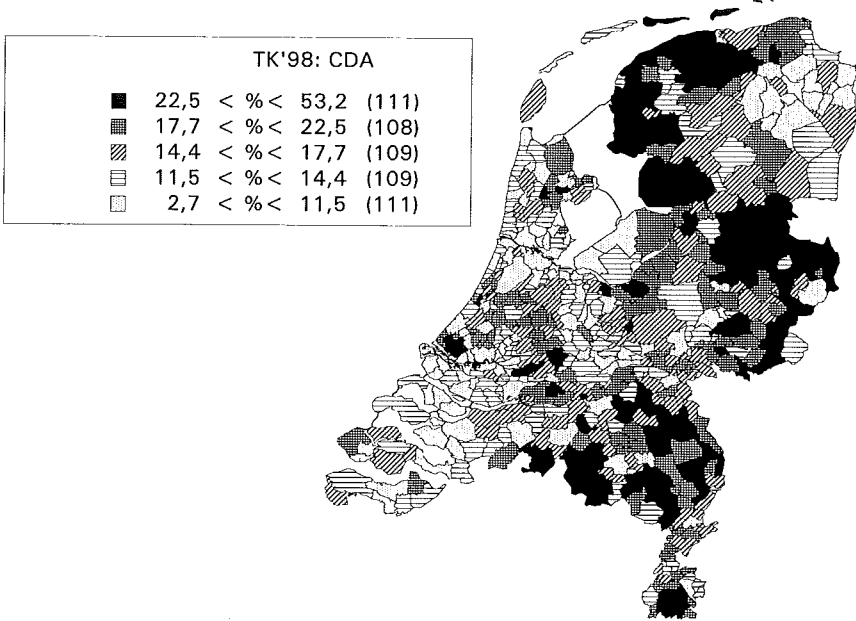
4. De aanhang van de politieke partijen

CDA: voortgezet verlies

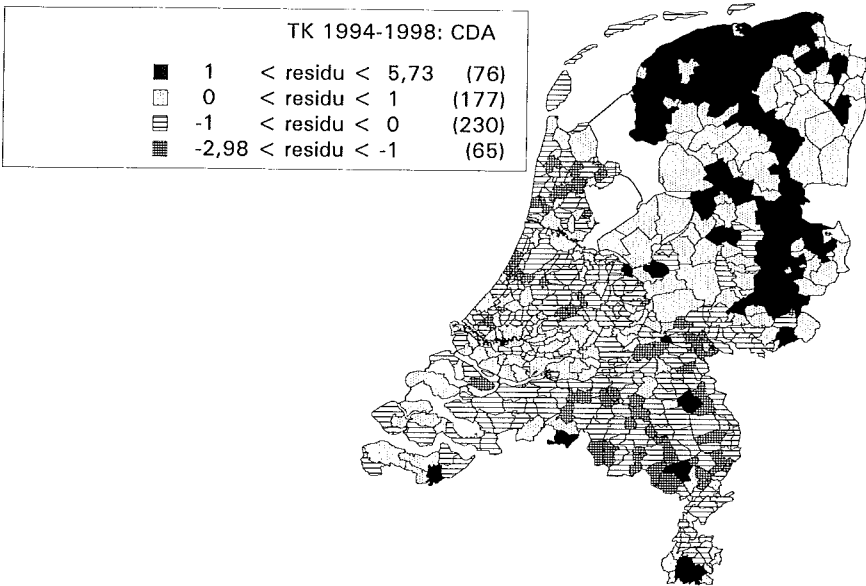
Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 heeft het CDA weer verlies geleden. Na de rampzalige uitslag van de verkiezingen van 1994 moest de partij voor het eerst sinds haar oprichting in de oppositie. De nieuwe rol viel echter niet mee. Vier jaar later wendden zich nog meer kiezers van de partij af. Het aantal CDA-kiezers is in negen jaren gehalveerd van ruim drie miljoen in 1989 naar krap twee miljoen in 1994 en ruim anderhalf miljoen in 1998. Het percentage kiesgerechtigden dat op het CDA stemt, zakte van 28% naar 17% en 13%. Het gemiddelde van de gemeenten valt hoger uit omdat er in kleinere gemeenten meer op het CDA gestemd wordt dan in grotere, maar zakt ook van 34% in 1989 naar 22% in 1994 en 17% in 1998. De verscheidenheid tussen de gemeenten is kleiner geworden (vooral tussen 1989 en 1994, zie de standaarddeviatie in tabel 1). In 1998 wordt het CDA de derde partij, achter de PvdA en de VVD (op basis van beide hierboven uiteengezette berekeningswijzen). De hoogste percentages CDA-kiezers vindt men in 1998 in Ambt Delden, Tubbergen en Weerselo (alle in Overijssel) met tussen 40 en 53%; ook al de drie toppers in 1994 en in 1989. De laagste percentages vindt men in Reiderland (G) met 2,7% in 1998, in Amsterdam (NH) en in Almere (FI). Reiderland en Amsterdam waren ook de gemeenten met de laagste scores in 1994 en in 1989. De kaart van de CDA-aanhang waarbij de gemeenten in kwintielen zijn ingedeeld (zie kaart 2) geeft het volgende beeld. Tot de hoogste klasse behoren velen gemeenten in Friesland; Salland en Twente (met uitzondering van de grotere steden) in Overijssel; Urk en het Noordoostpolder (FI); gemeenten in de Achterhoek in Gelderland alsook in het noorden van Limburg en het oosten van Noord-Brabant; en het Westland en Delfland (ZH). Tot de laagste klasse behoren de grote steden en hun omgeving; Almere en Lelystad (FI); het zuiden van Groningen en het noorden van Drenthe. Dit is ongeveer hetzelfde patroon als op de kaarten voor 1989 en 1994 (zij het dat voorheen de Friese kust niet zo'n uitgesproken CDA-bolwerk was).

De continuïteit van het geografisch patroon is ondanks het grote verlies zeer groot (zie tabel 2). De correlatiecoëfficiënten tussen elkaar opvolgende verkiezingen zijn erg hoog. In een enkelvoudige regressieanalyse verklaart het percentage CDA-kiezers in 1994 92% van de variantie in aanhang in 1998. Op de kaart van de residuen (zie kaart 3) blijkt dat in een groot deel van Friesland en Groningen, in het zuidwesten van Drenthe en talrijke gemeenten in Overijssel en het noorden van de Achterhoek (Gelderland), - dat wil zeggen in overwegend protestants gebied - meer op het CDA gestemd is dan voorspeld zou kunnen worden op basis van de uitslagen uit 1994. In 65 gemeenten verspreid als confetti in Noord- en Zuid-Holland, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg - gemeenten vaak met een katholieke traditie - is aanmerkelijk minder gestemd op het CDA dan verwacht kon worden.¹⁰

Kaart 2. Percentage CDA-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 3. Residuen regressieanalyse stemmenpercentage CDA in 1998 op 1994

Sinds haar oprichting in 1966 heeft D66 een sterk veranderende electorale aanhang: vette en magere verkiezingen volgen elkaar op. 1989 was een matig jaar met 6% van de kiezers; 1994 daarentegen een zeer vet jaar met een verdubbeling van de aanhang tot 12% (goed voor 24 zetels in de Tweede Kamer). In 1998 was D66 echter weer terug bij af met krap 7%. De gemeentelijke gemiddelden vallen iets lager uit dan de landelijke cijfers.

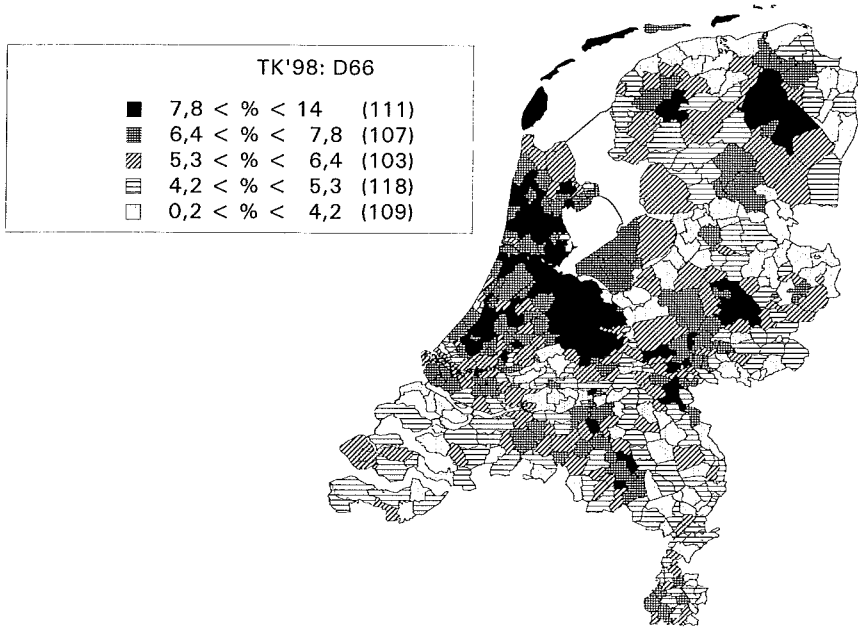
De hoogste percentages vindt men in 1998 op Vlieland en Schiermonnikoog (F), in Muiden (NH), Oegstgeest (ZH) en Rozendaal (GI); alle tussen 13 en 14%. De eilanden vertoonden ook de hoogste percentages in 1989 en in 1994. De laagste percentages vindt men op Urk (FI), in Genemuiden, Rijssen en Den Ham in Overijssel (alle onder 2%), plaatsen die ook een lage score vertoonden in 1989 en 1994. Zelfs in het electorale springtij 1994 kon D66 op Urk nog géén procent van de kiezers mobiliseren.

Deze schommelingen in omvang gaan gepaard met ruimtelijke verschuivingen (in tegenstelling tot wat gebeurde met het CDA). Zo is de kaart van de aanhang van D66 in 1994 anders dan in de voorafgaande en de daaropvolgende verkiezingen. In 1989 behoorden tot de hoogste klasse vooral gemeenten in de noordelijke randstad. D66 scoorde toen laag op het platteland. In 1994 is het beeld danig veranderd: tot de hoogste klasse behoorden nu gemeenten in Noord-Brabant (Breda en omgeving, de randgemeenten van Eindhoven) en in Midden-Gelderland (Apeldoorn-Arnhem-Nijmegen), terwijl de randstedelijke gemeenten het nu relatief minder goed doen. Maar in 1998 verschijnt weer de oude kaart van 1989, zij het dat Boarnsterhim (F), de gemeenten ten oosten van Deventer en het noorden van Drenthe nu tot de hoogste klasse behoren (zie kaart 4).

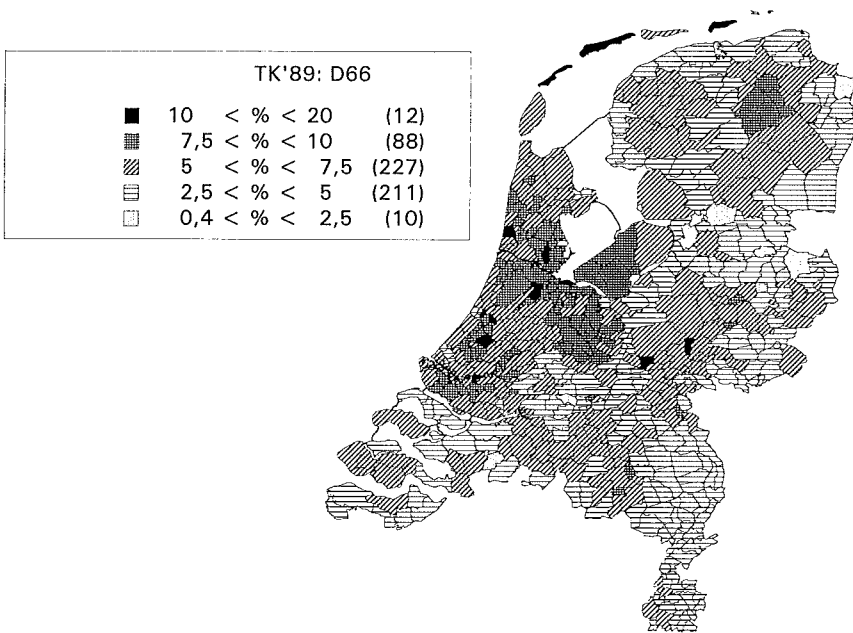
De continuïteit in het geografisch patroon is geringer dan voor andere partijen (zie tabel 2). De correlatiecoëfficiënt tussen elkaar opvolgende verkiezingen is .817 tussen 1994 en 1998, en .834 tussen 1989 en 1994. Opvallend is echter dat deze coëfficiënt hoger uitvalt als men de uitslagen van 1989 en van 1998 vergelijkt (.912). Zij is daarmee ook hoger dan voor de andere partijen (!), met uitzondering van de kleine confessionele partijen die een buitengewoon stabiele aanhang hebben (zie hieronder). Geconcludeerd kan worden dat ook geografisch gezien D66 in 1998 terug is bij af - dat wil zeggen: 1989 (zie kaart 5.1, 5.2 en 5.3).

In een enkelvoudige regressieanalyse verklaart de uitslag van 1994 evengoed 67% van de variantie in uitslag in 1998. De kaart van de residuen brengt ook enige aanscherping in het beeld: in 'traditionele' D66-bolwerken is relatief meer op D66 gestemd dan voorspeld kon worden op basis van de uitslag van 1994 (Groningen en omgeving, Amsterdam en omgeving, in het Gooi, en in de omgeving van Leeuwarden), terwijl de uitslag belangrijk lager uitvalt dan verwacht in West- en Oost-Noord-Brabant en in het zuiden van Gelderland en in Almere (FI).

Kaart 4. Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

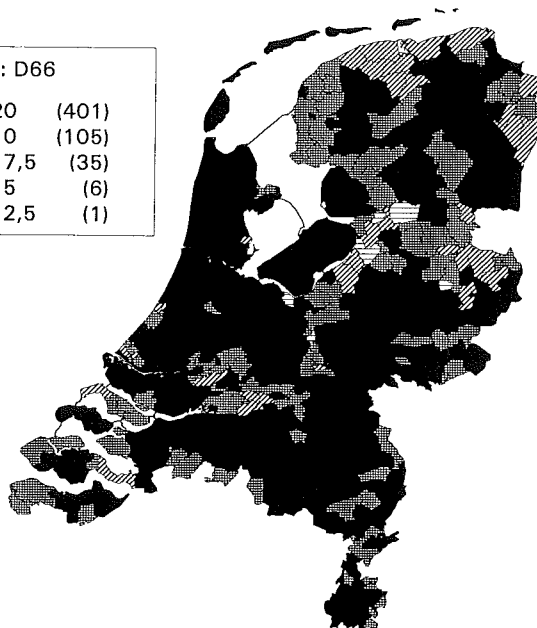

Kaart 5.1 Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1989

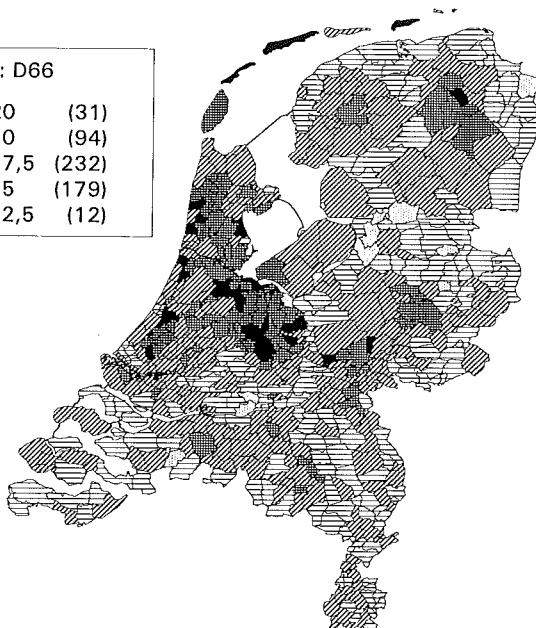
Kaart 5.2 Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

TK'94: D66		
■	10 < % < 20	(401)
▣	7,5 < % < 10	(105)
▤	5 < % < 7,5	(35)
▥	2,5 < % < 5	(6)
□	0,3 < % < 2,5	(1)

Kaart 5.3 Percentage D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

TK'98: D66		
■	10 < % < 20	(31)
▣	7,5 < % < 10	(94)
▤	5 < % < 7,5	(232)
▥	2,5 < % < 5	(179)
□	0,2 < % < 2,5	(12)

Wellicht is de meest toepasselijke metafoor een beeld van eb en vloed, wat tot uitdrukking komt op kaarten die eenzelfde klassenindeling voor de drie verkiezingen gebruiken.¹¹ In 1994 was het hoogwater, maar in 1998 trekken de D66-wateren zich terug tot het niveau van 1989 (zie kaart 5.1, 5.2 en 5.3).

de aanhang van de paarse coalitie: PvdA, VVD en D66

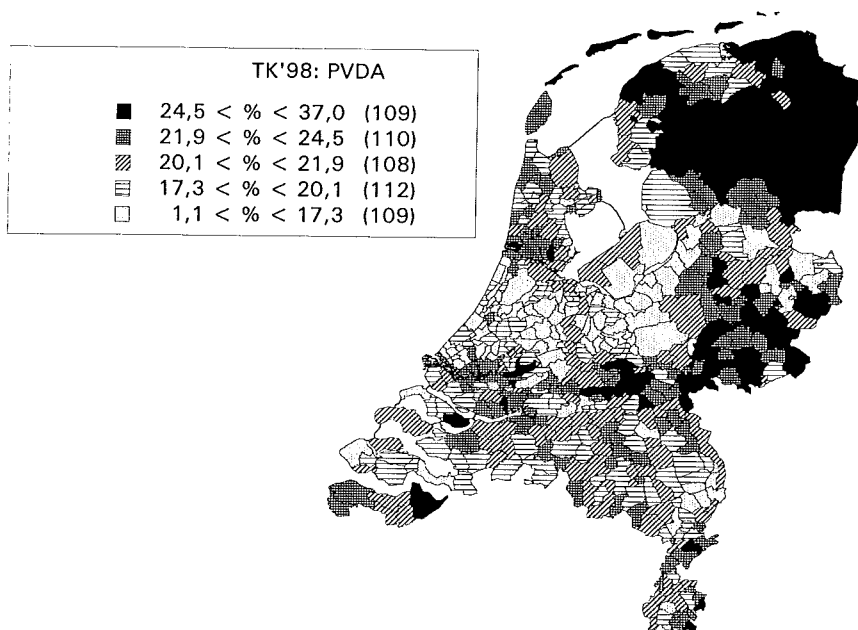
In tegenstelling tot D66 hebben de overige regeringspartijen in 1998 licht gewonnen. In 1989 stemde 26% van de kiesgerechtigden op de PvdA en 12% op de VVD. In 1994 ging de PvdA achteruit met 19% maar werd zij als gevolg van het zware verlies van het CDA, de grootste partij van Nederland. De VVD ging er toen met 16% flink op vooruit. In 1998 wonnen beide partijen meer stemmen: 21% voor de PvdA en 18% voor de VVD. De gemeentelijke gemiddelden vallen lager uit voor de PvdA (die blijkbaar beter scoort in grote gemeenten) en hoger voor de VVD.

De hoogste percentages PvdA-kiezers vindt men in 1998 in Groningen (Menterwolde, Bellingwedde, Pekela, Winschoten, Scheemda, Veendam en Reiderland) maar ook in Boarnsterhim (F) en in Heerewaarden (Gl). Deze gemeenten waren ook onder de toppers in 1994 en in 1989, maar in het laatstgenoemde jaar trok de PvdA meer dan 50% van de kiesgerechtigden in Reiderland, Menterwolde, Bellingwedde en Pekela. De laagste percentages vindt men op Urk (Fl), in Bunschoten (U) en Staphorst (O). De eerste twee waren ook in 1989 en 1994 de laagst scorende gemeenten. Op Urk wist de PvdA ongeveer één procent van de kiezers te mobiliseren.

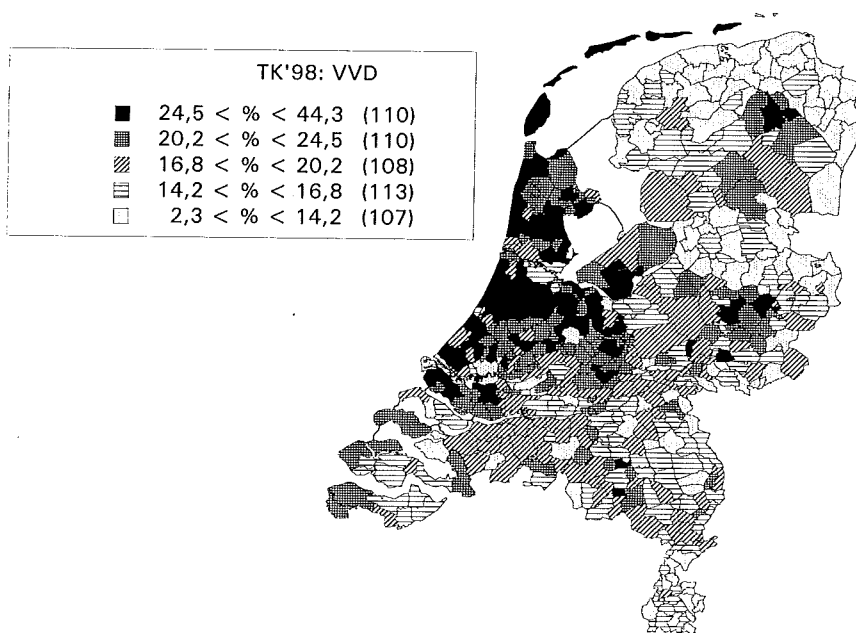
Op de kaart van de aanhang van de PvdA waarbij gemeenten in kwintielen worden verdeeld (zie kaart 6) is één groot PvdA-bolwerk in Drenthe, Groningen en Friesland zichtbaar, terwijl andere hoog scorende gemeenten te vinden zijn in Twente (Enschede, Hengelo, Almelo), in de Achterhoek, en in het Land van Waal en Maas (Gl). Tot de laagste klasse behoren gemeenten in Midden-Nederland (het protestants-orthodox gebied), het Groene Hart, het Westland en Delfland (ZH). Opvallend is de slechte score van de PvdA in de grote steden, met name in Amsterdam dat voor het eerst niet tot de hoogste klasse behoort. Het patroon van de PvdA lijkt daarmee weer wat meer op dat van de SDAP voor 1918. De aanhang van haar voorganger was toen vooral gesitueerd in delen van vrijzinnig Noord-Nederland met scherpe sociale tegenstellingen.

De hoogste percentages voor de VVD vindt men in 1998 in Rozendaal (Gl), Wassenaar (ZH), Vlieland (F) (alle boven de 40%); en de Noord-Hollandse gemeenten Bloemendaal, Naarden, Blaricum, Laren en Zeevang, en in Loosdrecht (U) - met andere woorden: de eerste voorbeelden van suburbaan wonen uit het begin van deze eeuw. Dit waren ook de negen toppers (in gewijzigde volgorde) in 1994 en in 1989.

Kaart 6. Percentage PvdA-stemmen, Tweede Kamerverkiezingen 1998

Kaart 7. Percentage VVD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Op de kaart van de aanhang van de VVD waarbij gemeenten in kwintielen worden verdeeld (zie kaart 7), is een duidelijke tweedeling van Nederland te zien. Het bolwerk van de VVD bevindt zich buiten de grote steden in Noord- en Zuid-Holland en in mindere mate in Utrecht, met kleine 'eilanden' in het oosten van Gelderland en het noorden van Drenthe en op de waddeneilanden. Tot de laagste klasse behoren gemeenten in Friesland, Oost-Groningen, Overijssel, Midden-Nederland (het orthodox-protestant gebied), het Groene Hart, het Westland en het Delfland (ZH).

De continuïteit van het geografisch patroon is voor zowel de PvdA als de VVD hoog te noemen (correlatiecoëfficiënten van .94 en hoger), maar het neemt licht af voor de sociaal-democraten en licht toe voor de liberalen (zie tabel 2). In regressieanalyses verklaart de uitslag van 1994 89% van de variantie in 1998 voor de PvdA, en maar liefst 95% voor de VVD.

De uitslag van de PvdA is aanzienlijk hoger dan verwacht op grond van de uitslag van 1994 in een aantal gemeenten in het Zuiden met een katholieke traditie, en lager dan verwacht in de traditionele bolwerken in de grote steden. De uitslag van de VVD is eveneens aanmerkelijk hoger dan verwacht in een aantal katholieke gemeenten in het Zuiden, en lager dan verwacht in traditionele bolwerken op het noordelijke platteland.

Omdat ieder van de partijen uit de paarse coalitie een eigen ontwikkeling doormaakt, is het zinvol 'Paars' als geheel te portretteren. De coalitiepartijen tezamen verzamelen tot 85% van de kiesgerechtigden op Vlieland, gevolgd door Schiermonnikoog en Terschelling.¹² De allerlaagste score vindt men op Urk met 3,7% van de kiesgerechtigden; 19% van de kiezers in Bunschoten (U); en nog geen kwart in Genemuiden, Rijssen, Staphorst en IJsselmuiden (alle in Overijssel). De kaart waarop de gemeenten in kwintielen zijn verdeeld is relatief simpel te lezen. Paars is sterk in de randstad buiten de grote steden.

De continuïteit van het geografisch patroon is groot te noemen. De correlatiecoëfficiënten zijn voor de coalitie ook hoog: .896 tussen 1989 en 1994, .956 tussen 1994 en 1998 (zie tabel 2). Ook is de samenhang tussen de aanhang van de VVD en D66 weer groter geworden (de correlatiecoëfficiënten tussen VVD en D66 zijn .712 in 1989, .465 in 1994 respectievelijk .697 in 1998). De in 1994 opgemerkte verschillen tussen beide partijen, waarbij D66 het met name in het Zuiden beter deed, zijn dus weer goeddeels verdwenen.

klein links in de groei: GroenLinks en SP

GroenLinks en de SP hebben bij de verkiezingen van mei 1998 een flinke winst geboekt. GroenLinks zag zijn aanhang verdubbelen van 2,7% naar 5,3% van de kiesgerechtigden, de SP steeg van 1,0% naar 2,6%. Het gemiddelde van de Nederlandse gemeenten valt in beide gevallen iets lager uit.

Het hoogste percentage GroenLinks-kiezers vindt men op Schiermonnikoog (F)

met 13%. Daarnaast is er ook een grote aanhang op Vlieland en Terschelling. GroenLinks scoort ook aanzienlijk in Wageningen, Nijmegen, Utrecht, Amsterdam, Groningen en Leiden. De milieukwesties rond de Wadden zouden het succes van GroenLinks op de eilanden, bij zowel bewoners als toeristen, kunnen verklaren. In de andere gevallen lijkt de aanwezigheid van veel studenten van invloed op het patroon van de aanhang. Wageningen, Utrecht en Nijmegen en de waddeneilanden waren ook toppers in 1989 en 1994. Opvallend was toen de hoge score in enkele gemeenten in het gewezen communistische bolwerk Oost-Groningen (Reiderland in 1989, Pekela in 1994). De laagste percentages voor GroenLinks vindt men evenals in 1994 en 1989 in het orthodox-protestantse gebied.

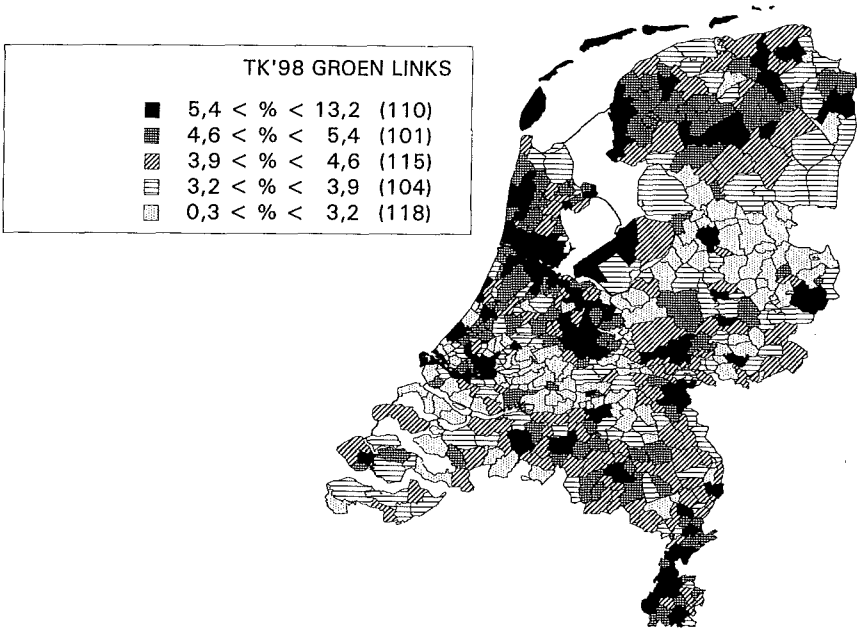
De kaart van de aanhang van GroenLinks (zie kaart 8) laat zien dat de partij vooral sterk is in van oudsher vrijzinnig gebied, met uitschieters langs de Wadden en in studentensteden. De kaart van GroenLinks vertoont dan ook enige samenhang met die van D66, met aanhang in de steden in het vrijzinnig-protestants gebied.¹³ De continuïteit van het patroon van de GroenLinks-aanhang is groot, vooral tussen de uitslagen in 1994 en 1998 (zie tabel 2); de uitslag van 1994 verklaart 86% van de variantie in de uitslag van 1998. Op de kaart van de residuen is geen duidelijk ruimtelijk patroon te herkennen.

Het hoogste percentage SP-kiezers vindt men met 15% in Oss (NB), de bakermat van de partij, gevolgd door Heerlen (L) en een aantal andere Brabantse gemeenten in de omgeving van Oss. In 1994 en in 1989 behoorden deze gemeenten ook al tot de toppers, samen met Landgraaf (L) en Zoetermeer (ZH) in 1994, en Dongen (NB) en Vlaardingen (ZH) in 1989. In negen jaar is het percentage in Oss overigens verdubbeld. Voor de laagste percentages komt men weer bij de orthodox-protestantse gemeenten terecht. Op de kaart van de SP-aanhang (zie kaart 9) vindt men de hoog scorende gemeenten naast Noord-Brabant in de grote steden en in het noorden (met name Noord-Friesland, Groningen en Oost-Drenthe). De SP scoort slecht in Overijsselse en Gelderse gemeenten.

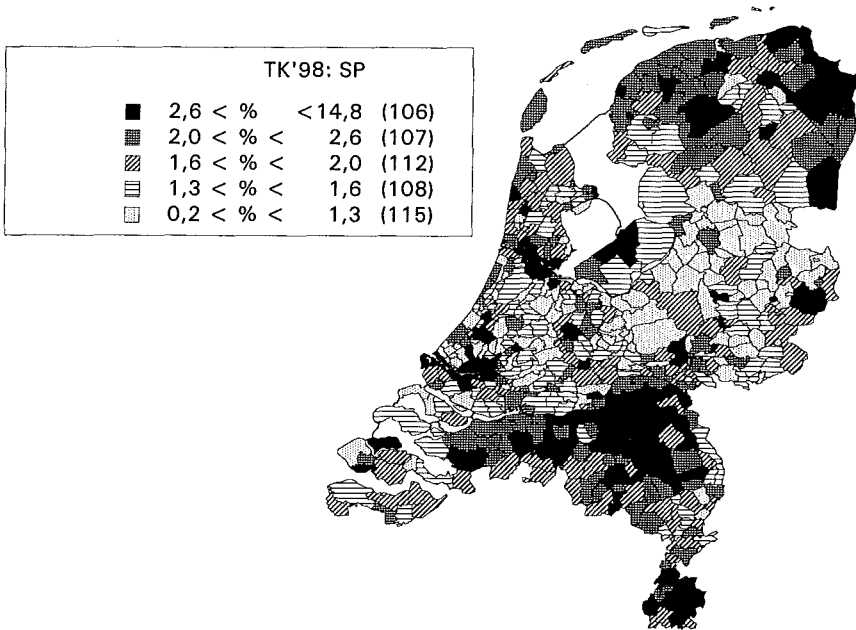
Ondanks de grote winst in 1994 en in 1998, is de continuïteit van het ruimtelijk patroon behoorlijk (zie tabel 2). De uitslag van 1994 verklaart 77% van de variantie in 1998. Op de kaart van de residuen vindt men een aanzienlijk hogere uitslag dan voorspeld in Noord-Brabant, Oost-Groningen en in Friese gemeenten; en een aanmerkelijk lagere uitslag in Dronten en Lelystad en 46 andere gemeenten, voornamelijk verspreid in Overijssel, Gelderland en Zuid-Holland. De SP doet het dus extra goed in sommige van zijn bolwerken en laat het extra afweten in sommige van het type gemeenten waar de partij toch al niet aansloeg.

SP en GroenLinks hebben dus beide winst geboekt, maar zij vissen voor een deel in verschillende wateren.¹⁴ Zij hebben allebei succes in het Noorden en in de grote steden, maar GroenLinks is ook relatief sterk in Noord-Holland terwijl de SP dat is in Noord-Brabant en in Oost-Groningen en Oost-Drenthe.

Kaart 8. Percentage GroenLinks-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 9. Percentage SP-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

eendagsvliegen: de ouderenpartijen

De ouderenpartijen het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en de Ouderen Unie 55+ waren de verrassing van de verkiezingen van 1994, toen zij samen liefst zeven zetels behaalden. Vier jaar later is alles weg: de beide partijen die dit keer een gezamenlijke lijst presenteerden, wonnen nog geen halve procent van de kiesgerechtigden tegenover 2,9% voor het AOV en 0,7% voor de Ouderen Unie 55+ in 1994. Het ruimtelijk patroon is ook radicaal veranderd. In 1994 was de kaart van de aanhang van de ouderenpartijen erg helder met bolwerken in het zuiden (Noord-Brabant, Limburg, Zeeland), in Noord-Holland, Flevoland en in Hengelo (O); en lage percentages in Friesland en Zuid-Drenthe, het Groene Hart en Overijssel. In 1998 verschijnen Oost-Groningen en Drenthe als (relatieve) bolwerken alsook Rotterdam en de drie Twentse steden, terwijl in Noord-Brabant alleen Den Bosch en omgeving sterk blijft. Tot de laagste klasse behoren nu nogmaals vele Friese gemeenten alsook het orthodox-protestant gebied in midden-Nederland.

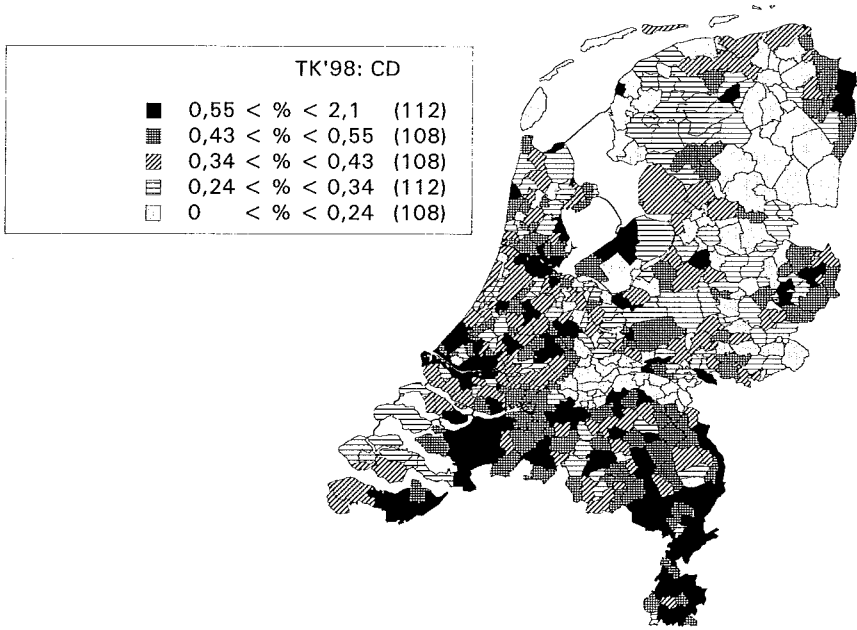
De continuïteit is in geografisch opzicht erg gering: de correlatiecoëfficiënten tussen de uitslagen van het AOV, respectievelijk die van Unie 55+, in 1994 met die van de gezamenlijke lijst in 1998, zijn het allerlaagste (zie tabel 2). Daarom zijn residuen niet in kaart gebracht.

de neergang van extreem-rechts

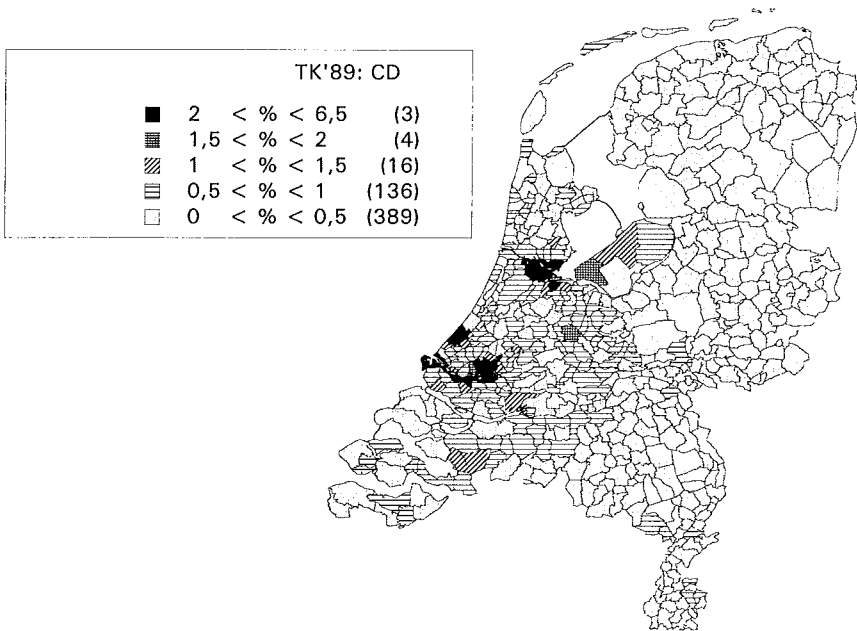
Ook voor de Centrumdemocraten (CD) waren de verkiezingen van 1998 geen succes. De partij verloor haar drie zetels in de Tweede Kamer. De CD kon maar een kwart van de kiezers mobiliseren die in 1994 werden aangetrokken. De aanhang verminderde van 1,9% naar 0,4% van de kiesgerechtigden: nog maar de helft van het niveau van 1989 (zie tabel 1). Ook hier zijn de gemeentelijke gemiddelden iets lager dan de landelijke uitslagen.

Ook voor de CD ging de 'verhoging' van 1994 gepaard met een verandering van de kaart van de aanhang.¹⁵ In tegenstelling tot D66 is de kaart van 1998 geen kopie van de kaart van 1989. De verandering in de ruimtelijke spreiding van extreem-rechts werd niet door het forse verlies ongedaan gemaakt, maar kreeg een nieuwe invulling. In 1989 was Nederland in tweeën gedeeld: in het Westen (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, het westen van Noord-Brabant en van Gelderland, en in Zeeland) scoorde de CD hoog, terwijl de partij de minste aanhang had in de drie noordelijke provincies. In 1994 verschoof het CD-bolwerk naar het Zuiden (met flinke winst in Midden-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen). Deze verschuiving zette zich voort in 1998, zij het dat enkele noordelijke gemeenten (Reiderland, Bellingwedde, Marum en Harlingen) nu eveneens tot de hoogste klasse behoren (zie kaart 10).

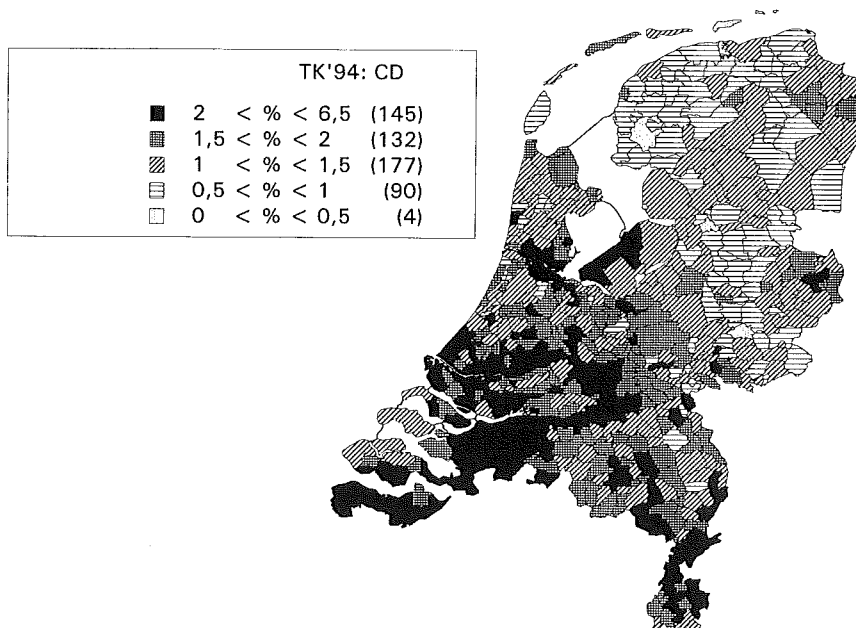
Kaart 10. Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

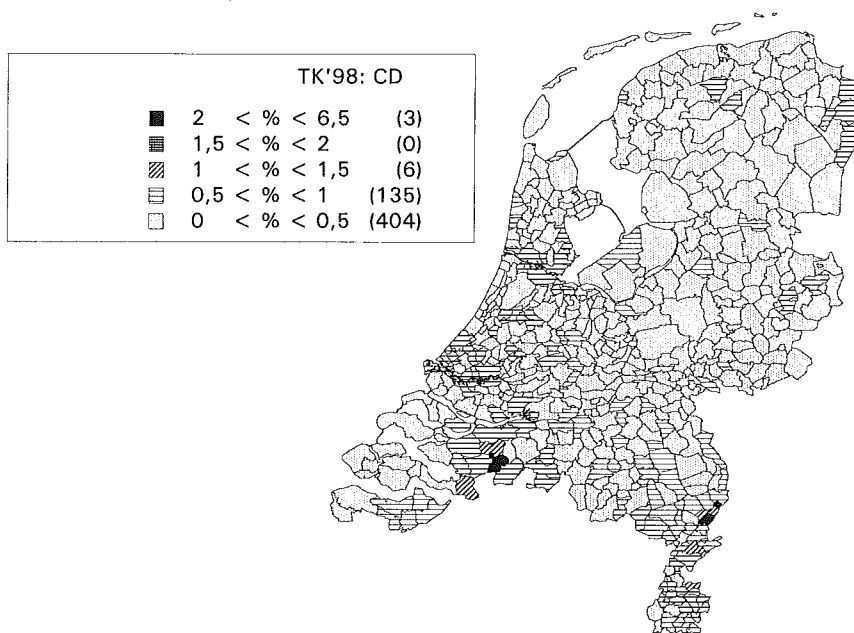
Kaart 11.1 Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1989

Kaart 11.2 Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 11.3 Percentage CD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

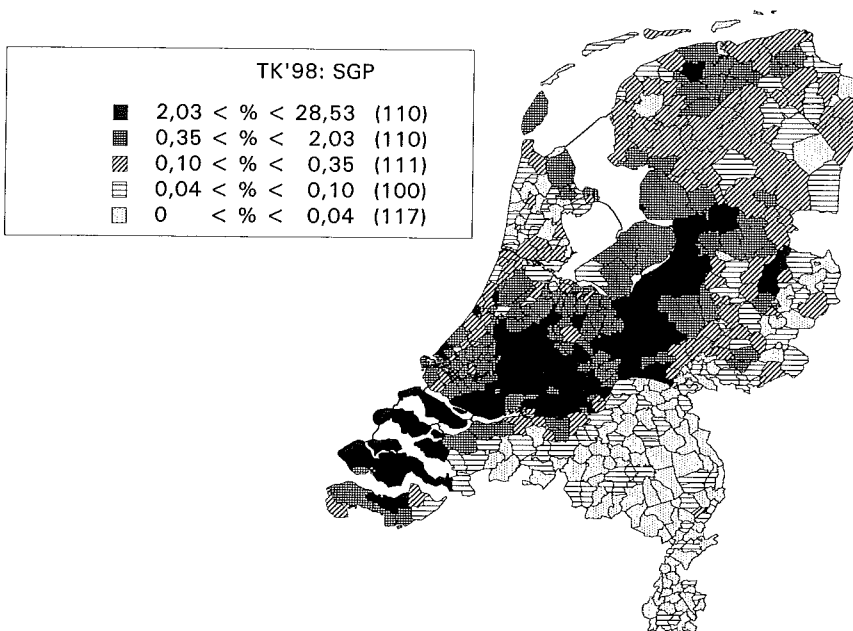

De correlatiecoëfficiënten tussen de uitslagen voor verschillende verkiezingen zijn dan ook laag te noemen, .598 tussen 1994 en 1998, .594 voor de ronde ervoor (toch nog hoger dan bij de ouderenpartijen), maar het verband tussen de uitslag in 1989 en in 1998 is bijzonder zwak (.256). Daarom zijn de residuen niet in kaart gebracht. Kartering van de uitslagen van 1989, 1994 en 1998 aan de hand van eenzelfde klassenindeling (zie kaart 11.1, 11.2 en 11.3) illustreert de ruimtelijke verschuiving die heeft plaatsgevonden.¹⁶ Er is geen sprake van eb en vloed, het gaat meer om een overdrijvende depressie. Waren de drie grootste steden in 1989 de onbetwiste CD-bolwerken met 2% of meer van de kiezers, gevolgd door Utrecht en Almere (tussen 1,5 en 2%); in 1994 werd in eenderde van de Nederlandse gemeenten 2% of meer gescoord. In 1998 gebeurde dat slechts in drie gemeenten: Rucphen (NB), Tegelen en Beesel (L).

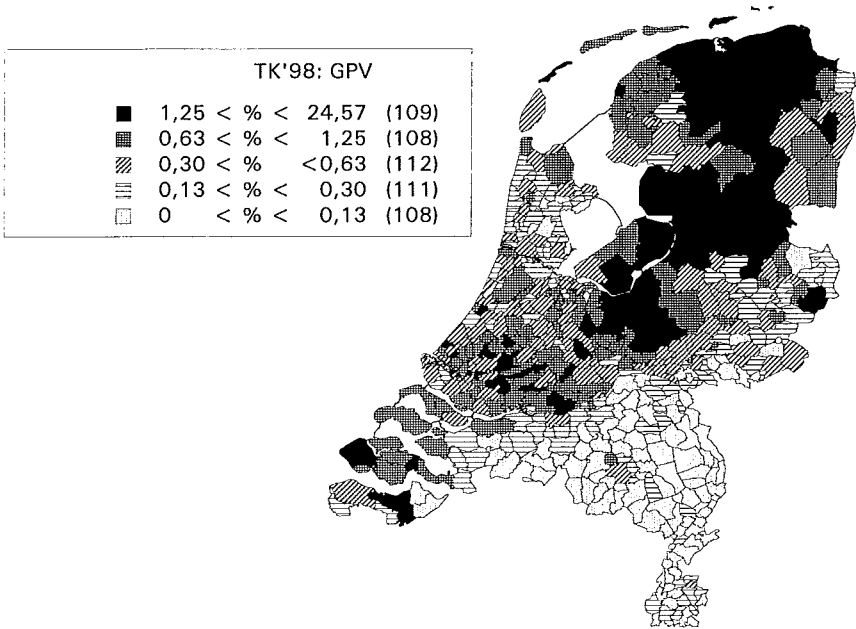
orthodoxe standvastigheid: SGP, GPV en RPF

Een heel ander beeld geldt voor de drie kleine confessionele partijen. Alledrie scoren ze tussen 1 en 1,5% van de kiesgerechtigden (zie tabel 1). De gemeentelijke gemiddelden vallen hoger uit. Opvallend zijn de hoge standaarddeviaties (vooral bij de SGP), die op grote verschillen tussen gemeenten wijzen. Inderdaad hebben deze landelijk gezien kleine partijen in enkele gemeenten een zeer grote aanhang: met name op Urk met 29% voor de SGP en 25% voor de RPF.¹⁷

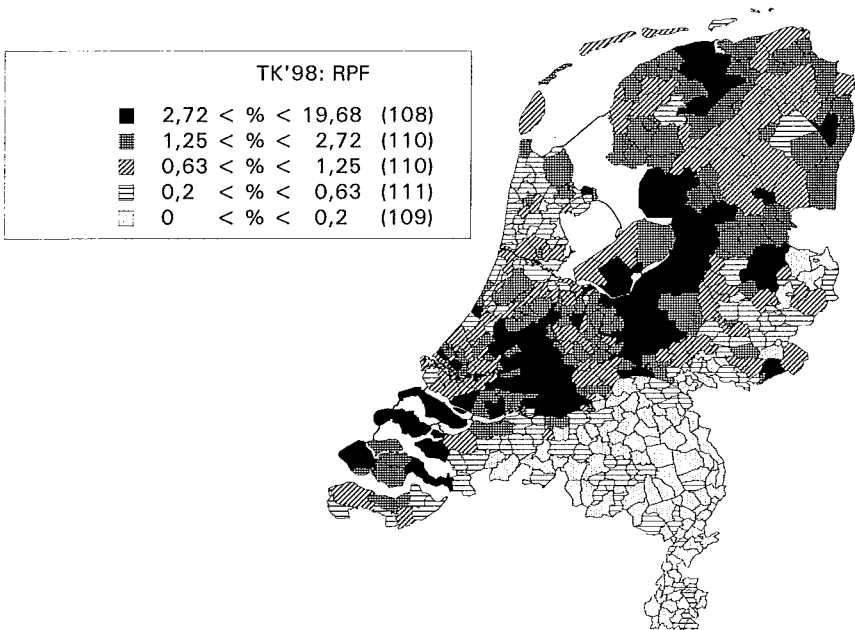
Kaart 12. Percentage SGP-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 13. Percentage GPV-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Kaart 14. Percentage RPF-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1998

De kaarten van de aanhang van deze partijen (zie kaart 12, 13 en 14) portretteren de orthodox-protestantse diagonaal dwars door Nederland van Veere (Z) naar het noord-oosten en verder Friesland en Groningen. Dit patroon gaat vooral op voor de RPF en nog meer voor het GPV. Ook opvallend is de continuïteit van het geografisch patroon voor deze drie partijen. Die geldt met name voor de SGP en de GPV voor welke alle coëfficiënten boven .99 uitvallen (zie tabel 2). De RPF die in 1994 een aanzienlijke groei doormaakte, vertoont een ietwat minder vast geografisch patroon.

5. Het totaalbeeld: *swings*

Tot nu toe is verandering in de tijd aan de hand van regressieanalyses in beschouwing genomen. Men kan deze verandering echter ook als een simpele aftreksom weergeven waarbij het percentage van de kiesgerechtigden die bij de voorafgaande verkiezingen op een bepaalde partij hebben gestemd, van het huidige percentage wordt afgetrokken. Het nadeel hiervan is dat verlies of winst groter 'lijkt' waar een partij een grote aanhang heeft dan waar een partij een kleine aanhang heeft, ook al is het verlies of de winst relatief beperkt. Deze maat is echter wel geschikt om de totale veranderlijkheid van het electoraat te bepalen, per partij¹⁸ of voor de totale wisselvalligheid van het electoraat.

De totale veranderlijkheid van het electoraat wordt als volgt vastgesteld. Voor elke partij wordt het minimale percentage kiezers bepaald dat van mening moet zijn veranderd. Daarna worden de absolute waarden van de verschillen bij elkaar opgeteld en de som door twee gedeeld.¹⁹ Deze maat wordt voor het gemak '*swing*' genoemd.

Oorspronkelijk was de swing een standaardmaat in commentaren op de Britse verkiezingen: het Britse kiesstelsel is een meerderheidstelsel waarbij in elk kiesdistrict de kandidaat met de meeste stemmen wint. De swing werd als maat ontwikkeld om te bepalen hoeveel kiezers van de ene naar de andere partij moeten overlopen om een andere uitslag te produceren. Daarmee kon worden vastgesteld welke kiesdistricten kwetsbaar waren en welke volksvertegenwoordigers zich geen zorgen hoefden te maken voor hun herverkiezing. De Deense politicoloog Pedersen heeft de swing toegepast op nationaal niveau voor meerpartijstelsels.²⁰ Daarmee wilde hij de 'volatiliteit' van partijstelsels in verschillende Europese staten en over drie periodes vergelijken. Er is sprake van meer volatiliteit naarmate er tussen elkaar opvolgende verkiezingen meer verschuivingen zijn in de omvang van de aanhang van de verschillende politieke partijen. Voorzover bekend is deze maat nooit buiten het Verenigde Koninkrijk gebruikt om regionale en lokale verschillen te meten.

De berekeningen worden bemoeilijkt door het grote aantal partijen dat aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelneemt (variërend tussen 22 en 26 lijsten).²¹ Elf politieke partijen hebben in 1989-1998 aan alledrie de verkiezingen deelgenomen,²² vier hebben twee keer meegedaan.²³ Er waren acht andere partijen in 1998, veertien in 1994 en dertien in 1989.²⁴

Tabel 3. De veranderlijkheid van het Nederlands electoraat: het verschil tussen het percentage kiesgerechtigden voor elkaar opvolgende Tweede-Kamerverkiezingen: 1994-1998 en 1989-1994

partij	verlies 1994-1998	winst 1994-1998	verlies 1989-1994	winst 1989-1994
niet-stemmers (en ongeldige stemmen)		+5.19		+1.63
CDA	-3.97		-10.83	
PvdA		+2.42	-6.74	
VVD		+2.43		+3.98
D66	-5.56			+5.82
GroenLinks		+2.60	-0.54	
SP		+1.55		+0.69
CD	-1.49			+1.20
SGP	-0.05		-0.13	
GPV	-0.11			+0.05
RPF		+0.10		+0.62
De Groenen		+0.02	-0.16	
NWP	-0.11			
VIP	-0.09			
NCPN	-0.05			
SAP			0	0
nwe. partijen ¹		+1.44		+4.77
'oude' partijen ²	-4.31		-0.36	
totaal	-15.74	+15.75	-18.76	+18.76

¹ Nieuwe partijen in 1998: AOV/Unie55+, Nederland Mobiel, Senioren 2000, NMP, KPP, NSOV, Jij en Idealisten, HKC; nieuwe partijen in 1994: AOV, (Ouderen)Unie 55+, CP'86, SBP, PMR, Solidariteit '93, PSP'92, DNP, ADP, LP, alsook NWP, NCPN en VIP

² 'Oude' partijen in 1998: AOV, (Ouderen)Unie 55+, CP'86, SBP, PMR, Solidariteit'93, PSP'92, DNP, ADP, PDA, LP (en SAP); 'oude' partijen in 1994: VP, BC, VCN, RN, AWP, PPVO, VMP, PDS, SMP, HP, MDP, GAP, SF.

Opvallend is allereerst de omvang van de veranderlijkheid van het electoraat.²⁵ Landelijk is het stemgedrag van minimaal 16% van de kiezers veranderd tussen de verkiezingen van 1994 en van 1998, terwijl het bijna 19% was voor de periode 1989-1994. Ter vergelijking behaalde Frankrijk in Pedersen's studie het allerhoogste nationale gemiddelde over zeven verkiezingen in de periode 1948-1977 met 17%, gevolgd door Denemarken met 11%.²⁶ Het meest stabiele electoraat werd in Oostenrijk en Zwitserland gevonden (4%). Nederland scoorde over de hele periode 9%. In de periodes 1948-1959 en 1960-1969 waren de veranderingen klein (6,3% en 7,9%); in de jaren zeventig daarentegen was er sprake van meer verschuivingen (12,7%).

Ook de samenstelling van de swing is interessant waarbij men de netto-winnaars en -verliezers kan aanwijzen (zie tabel 3). In de periode 1989-1994 zijn er twee grote verliezers: het CDA (die ruim de helft van de swing voor zijn rekening neemt) en de PvdA. Daarnaast zijn er drie grote winnaars: D66, de nieuwe partijen (met name de ouderenpartij AOV) en de VVD; en twee kleine winnaars: de niet-stemmers en de CD. In de periode 1994-1998 zijn er drie grote verliezers: D66 (die ruim eenderde van de swing voor zijn rekening neemt), de verdwenen lijsten en het CDA, gevolgd door de CD; de grootste winnaars zijn de niet-stemmers (eenderde van de swing), GroenLinks, VVD en PvdA gevolgd door de SP en de nieuwe partijen.

Ook op dit punt vertonen de Nederlandse gemeenten nogal wat verscheidenheid (zie tabel 4). Het gemiddelde valt iets hoger dan de landelijke veranderlijkheid. In 1998 was de veranderlijkheid het hoogst in Mierlo (NB) met 25%, gevolgd door Echt (L) en tien andere Brabantse gemeenten. In 1994 was de absolute topper Reiderland (G) met 40%, vanwege het grote verlies van de PvdA en de zeer grote aanhang voor de nieuw optredende NCPN aldaar. Eigenlijk waren in dit geval de kiezers aanhoudender dan de partij, want het ging om communistische kiezers die de CPN niet gevolgd hebben toen deze met enkele andere kleine linkse partijen opging in GroenLinks.²⁷ Andere gemeenten met een zeer hoge swing waren Vlieland en Schiermonnikoog (vermoedelijk wegens schommelingen in de kunstmatig hoge opkomst).

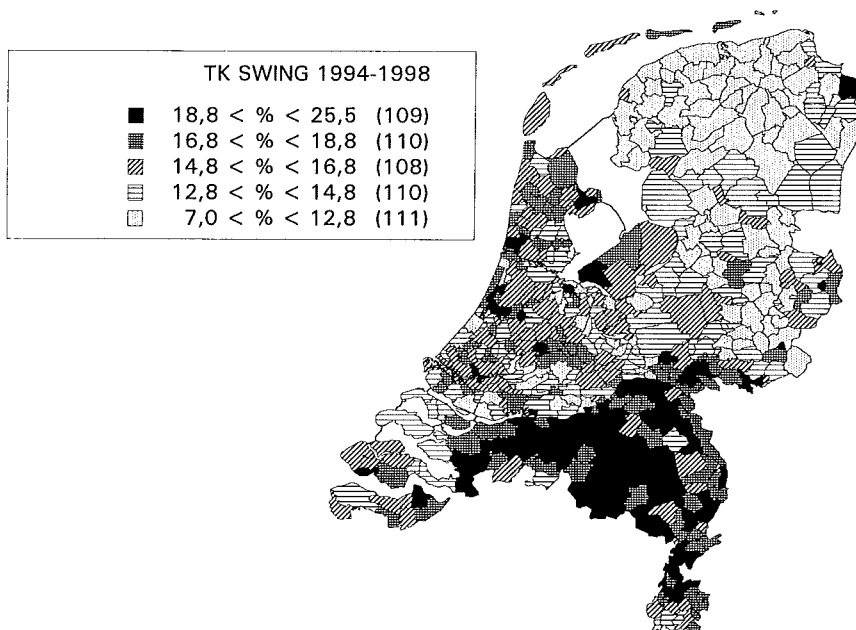
Tabel 4. De veranderlijkheid van het electoraat in de Nederlandse gemeenten, 1989-1998

	totaal	gemiddelde	st.dev.	minimum	maximum
swing 1994-1998	15.75	15.77	3.35	7.06	25.45
swing 1989-1994	18.76	19.19	3.07	9.85	39.77

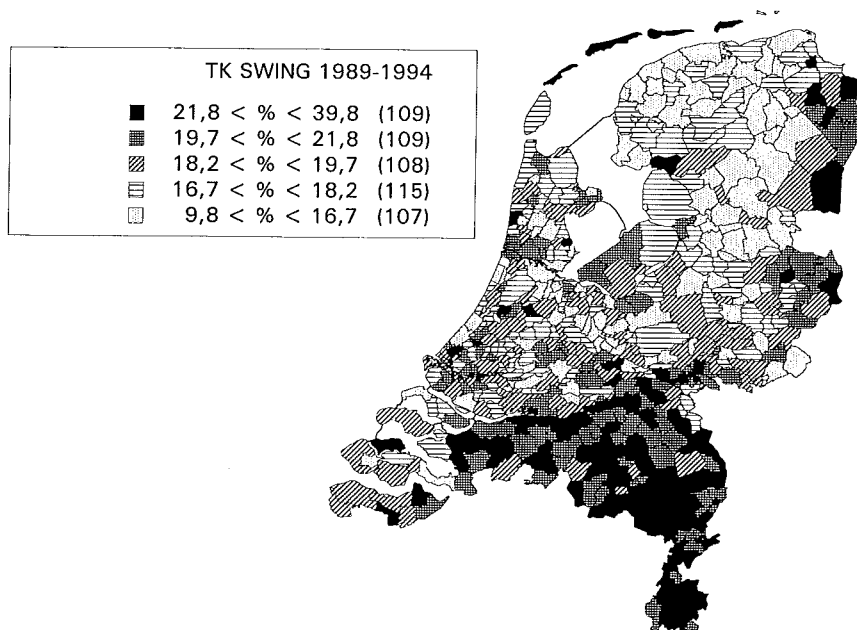
Het meest stabiele electoraat vindt men in 1998 in Litterensradiel (F), op Urk (Fl), en in Staphorst, Genemuiden en IJsselmuiden (O), met een swing van 7 à 8%. In 1994 was dat op Urk (Fl), in Zuidhorn en Haren (G), Wageningen (Gl), Zuidlaren (D), en Genemuiden (O), met een grotere swing (10 à 12%).

De kaart van de swing tussen 1994 en 1998 waarop gemeenten in kwintielen zijn ingedeeld (zie kaart 15) is eenduidig te interpreteren: het electoraat is veranderlijk in het Zuiden (vooral Noord-Brabant) en stabiel in het Noorden, met name in Friesland en Groningen. Voor de periode 1989-1994 sprong de veranderlijkheid van het Zuiden ook in het oog, maar toen behoorden ook enkele noordelijke gemeenten tot de hoogste klasse (zie kaart 16). De continuïteit in de veranderlijkheid is wat minder dan die welke men in doorsnee in de partij-aanhang aantreft: het verband tussen de veranderingen in twee paren elkaar opvolgende jaren is .678. Over de hele lijn is dus toch sprake van meer en minder veranderlijke electorale milieus met enige duurzaamheid.

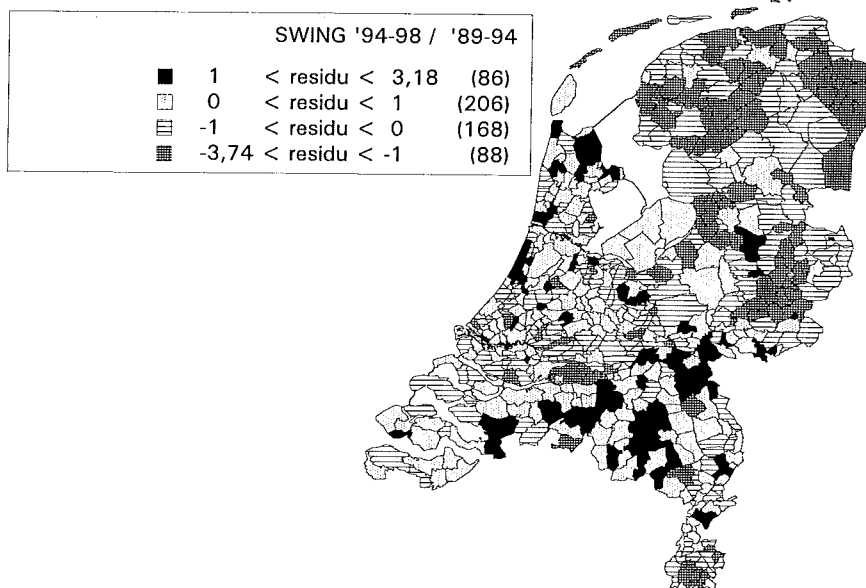
Kaart 15. Swing tussen de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 en 1998

Kaart 16. Swing tussen de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 en 1994

Kaart 17. Residuen regressieanalyse swing 1994-1998 / swing 1989-1994

Tabel 5. Gemiddelde swing per provincie, 1994-1998

	swing	verlies D66	verlies CDA	verlies 'oude' partijen	verlies CD	winst niet- stemmers	winst GL	winst VVD	winst PvdA	winst SP	winst nieuwe partijen
Groningen	-	-	--	-	-	-	-	-	--	+	-
Friesland	-	-	-	-	--	-	+	-	--	+	--
Drenthe	-	-	-	-	-	+	-	-	--	-	-
Overijssel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gelderland	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-
Flevoland	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+
Utrecht	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
N.Holland	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+
Z.Holland	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	+
Zeeland	+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-
N.Brabant	++	+	++	+	+	+	+	+	+	+	+
Limburg	++	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
NL	15,77	-5.39	-4.64	-3.86	-1.22	+4.62	+2.39	+2.54	+3.00	+1.40	+1.41

Tabel 6. Gemiddelde swing per provincie 1989-1994

	swing	verlies CDA	verlies PvdA	winst D66	winst nieuwe partijen	winst VVD	winst niet- stemmers	winst CD
Groningen	-	--	++	-	+	--	++	-
Friesland	-	-	+	-	-	-	++	-
Drenthe	-	--	+	-	-	--	+	-
Overijssel	-	+	-	-	-	-	+	-
Gelderland	-	-	-	+	-	-	-	-
Flevoland	-	-	+	-	+	-	-	-
Utrecht	-	+	-	-	-	+	--	-
N.Holland	-	-	-	-	+	+	--	-
Z.Holland	-	-	-	-	-	+	-	+
Zeeland	+	-	+	-	+	-	+	+
N.Brabant	++	++	-	+	+	+	-	+
Limburg	++	++	+	+	+	+	+	+
NL	19,19	-12.55	-5.25	+5.69	+4.26	+4.36	+2.20	+1.20

De kaart van de residuen van de regressieanalyse van de swing van 1994-1998 op de swing van 1989-1994 (zie kaart 17) geeft een beeld van de uitzonderingen hierop, namelijk van de onverwacht grote en onverwacht kleine veranderlijkheid. In gemeenten met residuen groter dan 1 (voornamelijk in Noord-Brabant en Noord-Holland) is in de tweede periode sprake van een aanzienlijk grotere swing dan verwacht op basis van die voor de periode daarvoor. In de gemeenten met een residu kleiner dan -1 (voornamelijk in Oost-Groningen, Oost-Drenthe, Friesland en Overijssel) is sprake van een aanmerkelijk kleinere swing dan verwacht. Dit duidt in het algemeen niet zozeer op echte tegendraadse bewegingen. In sommige veranderingsgezinde milieus geldt in de laatste verkiezing een meer dan verwachte verandering (Noord-Brabant), in eerder in de regel stabiele milieus geldt nu extra stabiliteit (delen van het Noorden). Noord-Holland voegt zich hier niet in. Daar is ten opzichte van het nabije verleden in 1998 meer beweeglijkheid dan verwacht.

De verschillen tussen de gemeenten zijn vergelijkbaar met de verschillen tussen de staten die Pedersen onderzocht heeft, zij het dat het electoraat in de meest stabiele gemeenten toch veranderlijker is dan in de stabiele staten. De factoren die Pedersen naar voren bracht om verschillen tussen staten te verklaren (kiesstelsel en partijstelsel) gaan hier niet op, omdat in alle Nederlandse gemeenten precies op dezelfde lijsten gestemd kan worden. Om de grote verschillen tussen de gemeenten te verklaren, zijn verschillen in de samenstelling van het electoraat (waar de verliezende partijen sterk vertegenwoordigd zijn zal de swing groter zijn dan waar zij al zwak waren) en vooral verschillen in lokale politieke cultuur het meest voor de hand liggend. In het Zuiden is het electoraat al langer aanzienlijk 'zwevender' dan in de rest van Nederland.

Dit beeld wordt ook bevestigd als men kijkt naar de samenstelling van de swing per gebied. Om een regionaal gedifferentieerd overzicht te krijgen is per provincie de gemiddelde swing nagegaan voor de partijen die het meest getroffen zijn door de veranderlijkheid (hetzij de grootste partijen, hetzij kleine partijen die een flinke winst boekten of een fors verlies leden).²⁸ Wat de afzonderlijke partijen betreft moet men daarbij opmerken dat met uitzondering van het verlies van het CDA in 1994 en het verlies van D66 en verdwenen partijen in 1998, er altijd enkele gemeenten zijn waar de ontwikkeling in de tegenovergestelde richting gaat.²⁹

De vergelijking tussen provinciale en landelijke gemiddelden wordt aangegeven in tabel 5 (swing 1994-1998) en tabel 6 (swing 1989-1994). In 1998 was de landelijke swing wat minder groot dan in 1994. Dat geldt ook voor de verschillen tussen de provinciale gemiddelden. De provinciale swing was in 1998 groter dan de landelijke in Noord-Brabant en in Limburg en in mindere mate in Zeeland en in Noord-Holland. In Noord-Brabant is de swing voor alle in ogenschouw genomen partijen groter dan de landelijke swing; in Limburg is dit alleen voor de winst van de PvdA niet het geval. In Zeeland, Noord-Holland en Utrecht wordt vijf van de tien keer hoger dan het landelijke gemiddelde gescoord. In Overijssel is op alle fronten minder verandering dan landelijk,

terwijl de drie noordelijke provincies elk één keer hoger scoren dan landelijk (voor de winst van de SP in Groningen, voor de winst van GroenLinks in Friesland en voor de winst van niet-stemmers in Drenthe). Ook in 1994 was de swing in Noord-Brabant en Limburg niet alleen groot, maar ook zeer algemeen.

6. Conclusie

Deze geografische analyse van de uitslag van Kamerverkiezingen van 1998, ook in het licht van de twee voorafgaande verkiezingen (1989 en 1994), leidt tot twee soorten conclusies: uitspraken over het geografische patroon van de politieke partijen afzonderlijk en uitspraken over de regionale verscheidenheid. Het geografisch patroon van de aanhang van de meeste partijen is stabiel, met de kleine confessionele partijen als extreme gevallen. Dit geldt ook voor de kaart van de CDA-aanhang, ondanks de drastische verliezen voor de christendemocraten. De sterke groei van de SP en GroenLinks in 1998 ging evenmin gepaard met noemenswaardige ruimtelijke veranderingen.

In verscheidene opzichten afwijkend is de ontwikkeling van D66 en de CD. Deze partijen boekten forse winst in 1994 en leden grote verliezen in 1998. In beide gevallen was in 1994 met de toename een afwijkende kaart ontstaan. Bij D66 betekende de hernieuwde eb in 1998 een terugkeer naar de oude kaart. Bij de CD daarentegen werden de kenmerken behorend bij het nieuwe patroon (met relatief hoge uitslagen in het Zuiden) na de nederlaag verder aangezet en kalfden de oude trekken af.

Een driedeling van Nederland is in 1998 meer zichtbaar dan ooit op basis van opkomst, partijvoorkeur en veranderlijkheid.

In het Noorden en het Oosten wordt relatief veel gestemd en is het electoraat stabiel. Er wordt relatief veel op de PvdA gestemd, alsook op het CDA in het westen van dit gebied, op de SP in het oosten, op GroenLinks in de drie noordelijke provincies, op de drie kleine confessionele partijen en op de ouderenlijst AOV/Unie55+ (met enkele VVD- en D66-gemeenten in Drenthe).

In het Zuiden (met name in Noord-Brabant en in Limburg) wordt weinig gestemd en is het electoraat erg veranderlijk. Er wordt relatief veel op het CDA gestemd (niet in Zeeland en in het westen van Noord-Brabant), op nieuwe partijen, op de CD, en de SP (en in Limburg op de ouderenlijst), alsook in Zeeland op de drie kleine confessionele partijen.

De randstad, breed gedefinieerd (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland), neemt een tussenpositie in: er wordt matig gestemd en het electoraat is noch stabiel noch erg veranderlijk. Er wordt relatief veel gestemd op de VVD en op D66, op GroenLinks, op de CD en op nieuwe partijen (inclusief de ouderenlijst in Noord-Holland), en op de kleine confessionele partijen in Utrecht en delen van Zuid-Holland. De vier grote steden kennen hierbinnen alle een lage opkomst en een niet al te veranderlijk electoraat (vermoedelijk vanwege het stabiele aandeel van de niet-stemmers). Er wordt hier relatief weinig gestemd

op het CDA, gemiddeld op de PvdA³⁰ (behalve in Rotterdam), en weinig op de VVD. In de vier grote steden wordt dus relatief weinig op de drie grootste partijen gestemd.

De electorale kaart van 1998 vertoont heel wat continuïteit met eerdere versies. Er zijn echter verschillende soorten continuïteit te onderscheiden. Wat de politieke partijen betreft zagen wij duurzame geografische patronen in de stabiele aanhang van de kleine christelijke partijen; het behoud van het patroon - met enige significante modulaties - bij groot verlies voor het CDA; de verdere uitbouw van een al enige tientallen jaren bestaand patroon voor de VVD; de terugkeer naar het patroon van het einde van de jaren tachtig voor het verliezende D66; de groei vanuit bestaande bolwerken voor GroenLinks en de SP; en de voortgang van een veranderingsproces voor de verliezende CD. Continuïteit vonden wij ook in de electorale milieus: waar veel schommelingen plaatsvonden bij de vorige verkiezingen zijn nu in de regel ook grote veranderingen, terwijl gemeenten met stabiele verhoudingen tussen de aanhang van de verschillende partijen ook in 1998 weinig verschuivingen kenden.

noten

1. V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'Hetzelfde maar toch verschillend. De verkiezingskaart van Nederland na de "aardverschuiving"', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 149-167. Zie ook N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.
2. Deze problemen betreffen allereerst de verhoudingen tussen het aantal verkiezingen en het aantal ruimtelijke eenheden, en ten tweede het effect van gemeentelijke herindelingen op deze ruimtelijke indeling.
3. De belangrijkste gemeentelijke herindelingen vonden plaats in 1995 in Zeeland, in 1996 in Noord-Brabant, in 1997 in Zeeland en Noord-Brabant en in 1998 in Drenthe (zie de jaarlijkse CBS-publicatie *De bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari.*) Met dank aan Radboud Sutorius voor het verwerken van de gemeentelijke herindelingen tussen 1994 en 1998 in ons gegevensbestand over de verkiezingen van 1989 en 1994.
4. De provincienamen worden in de rest van dit artikel als volgt afgekort: D: Drenthe, Fl: Flevoland, F: Friesland, Gl: Gelderland, G: Groningen, L: Limburg, NB: Noord-Brabant, NH: Noord-Holland, O: Overijssel, U: Utrecht, Z: Zeeland, ZH: Zuid-Holland.
5. Overigens zijn plattelandsgemeenten vaak grote gemeenten in oppervlak, en daarom erg zichtbaar op de kaarten.
6. Alternatieven zoals het gebruiken van vaste klassengrenzen (bijvoorbeeld: 0-5%, 5-10%, 10-15% enzovoort) produceren juist erg eentonige kaarten.

7. Het alternatief bestaat uit het construeren van klassengrenzen aan de hand van het gemiddelde en van de standaarddeviatie. Probleem is echter dat een zeer klein aantal gemeenten in de hoogste en de laagste klassen komen en de kaart erg 'grijs' wordt.
8. De ongeldige stemmen worden dus als niet-stemmers beschouwd.
9. Zie ook N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.
10. Deze ruimtelijke differentiatie in de verliezen van het CDA heeft vermoedelijk ook gevolgen voor de krachtsverhoudingen tussen de (voormalige) bloedgroepen in het CDA en daarmee voor het karakter van de partij.
11. De klassengrenzen zijn arbitrair vastgesteld. Door de grote winst in 1994 komen veel meer gemeenten (73%) in de hoogste klasse (10% van de kiesgerechtigden of meer) terecht dan in 1989 en in 1998 (2% respectievelijk 6%).
12. Dit is deels het gevolg van de kunstmatig hoge opkomst, maar duidt ook op een paars kiesgedrag onder de toeristen (de Waddeneilanden scoren niet bijzonder hoog op kleine partijen).
13. Het correlatiecoëfficiënt tussen het percentage D66- en GroenLinks-aanhangers is .637.
14. Het correlatiecoëfficiënt tussen het percentage GroenLinks- en SP-aanhangers is laag: .233.
15. Zie R. Sutorius en H. van der Wusten, 'De twee kaarten van extreem-rechts, 1982-1994', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 113-126.
16. De klassengrenzen zijn arbitrair vastgesteld. Door de grote winst in 1994 komen veel gemeenten (26%) in de hoogste klasse terecht (2% van de kiesgerechtigden of meer), terwijl het er maar drie zijn in 1989 en in 1998 (0,5%).
17. De SGP heeft in 36 gemeenten 10% of meer van de kiezers achter zich, de RPF in dertien gemeenten. Het GPV trok in Bunschoten (U) 20% van de kiesgerechtigden.
18. Dit is meestal het geval in commentaren in de media.
19. Bij de som van de absolute waarden van de verschillen wordt elke stemverandering immers twee keer geteld; dat wil zeggen als verlies bij de ene partij en als winst bij de andere. Het optelsom van de verschillen komt echter op nul, want de som van de verliezen is gelijk aan de som van de winsten.
20. Zie M.N. Pedersen, 'The dynamics of European Party Systems: changing patterns of electoral volatility', in: *European Journal of Political Research*, 7 (1979), nr. 1, 1-26.
21. Het aantal deelnemende partijen was in 1998 22, in 1994 26, in 1989 25, in 1986 27 en in 1982 25.
22. Eén daarvan is nog niet besproken vanwege haar geringe aanhang: de Groenen. Deze partij het 'redelijk' in Noord-Holland in 1989 met 2% in Schoorl en 0,8% in Amsterdam. Zij won in 1998 net geen 0,5% in Wageningen in 1994, en net wel op Vlieland, in Schoorl en in Amsterdam in 1998.

23. Deze vier zijn: de Socialistiese Arbeiderspartij (SAP) in 1989 en in 1994; en de Natuurwetpartij (NWP), de Vrije Indische Partij (VIP) en de Nieuwe Communistische Partij (NCPN) in 1994 en 1998. De aanhang van deze partijen is uiterst gering, met uitzondering van enkele gemeenten. De NCPN scoort in 1994 niet minder dan 23% in Reiderland (G), 5% in Lemsterland (F), 2% in Scheemda en meer dan 1% in Winschoten, Bellingwedde en Pekela (G), maar in 1998 is de uitslag aanzienlijk minder gunstig: 10% in Reiderland (G), 1,2% in Lemsterland (F), 3% in Scheemda, en onder de 1% in Winschoten, Bellingwedde en Pekela. De NWP trekt 1,5% van de kiezers in Lelystad (Fl) in 1994, maar net geen 1% in Roerdalen (L) in 1998, gevolgd door Lelystad (Fl) en elf andere Limburgse gemeenten. De VIP haalt nergens 1%, noch in 1994 noch in 1998. Moordrecht en Rijswijk (ZH) zijn de enige gemeenten waar de VIP in 1994 boven 0,5% komt, dit gebeurt nergens in 1998. De SAP ten slotte komt nergens boven 0,25% uit: noch in 1989, noch in 1994.

24. Deze partijen hebben een zeer geringe aanhang, met uitzondering van het AOV en in mindere mate de Ouderen Unie 55+, die zoals reeds vermeld in 1994 zes respectievelijk één zetels in de Tweede Kamer wonnen. Ook stemde meer dan 0,25% van de kiezers op CP'86 in 1994, AOV/Unie 55+, Nederland Mobiel dan wel op Senioren 2000 in 1998.

25. Voor de berekening van de swing wordt voor iedere partij het percentage van de eerste verkiezingen van de nieuwe uitslag afgetrokken. Niet-stemmers en ongeldige stemmen worden als één categorie niet-stemmers gezien. Nieuwe partijen zijn partijen die alleen aan de meest recente verkiezingen deelnamen (alle stemmen op deze partijen worden als verandering gezien), 'oude' partijen zijn partijen die uitsluitend aan de eerste verkiezingen deelnamen (alle stemmen op deze verdwenen partijen worden als verandering gezien).

26. Zie Pedersen, *op.cit.*, 9.

27. Reiderland is sinds 1992 de nieuwe naam van de gemeente Beerta, die in 1990 betrokken was bij de gemeentelijke herindeling in de provincie Groningen.

28. In 1994 zijn de voornaamste verliezers het CDA en de PvdA, en de voornaamste winnaars D66, de VVD, de nieuwe partijen, de niet-stemmers en de CD; in 1998 zijn dat D66, de verdwenen partijen, het CDA en de CD, respectievelijk de niet-stemmers, Groen Links, de VVD, de PvdA en de SP. De provinciale gemiddelden vertonen swings in dezelfde richting als landelijk het geval is.

29. Bijvoorbeeld in 1998 een lichte winst van het CDA in Valkenburg (L), Ambt Delden, Diepenheim en Markelo (O), of een licht verlies voor de VVD in Ambt Delden (O) Ruurlo (G), Muiden (NH), Steenderen (G), Diepenheim (O), Zeewolde (Fl) en Grootegast (G).

30. De relatief lage score van de PvdA in de grote steden is niet tegenstrijdig met de sterkte van de partij in de gemeenteraden aldaar. Wij meten immers aanhang als percentage van de kiesgerechtigden. De opkomst is laag in de grote steden, maar zetels worden op basis van de geldige stemmen verdeeld.